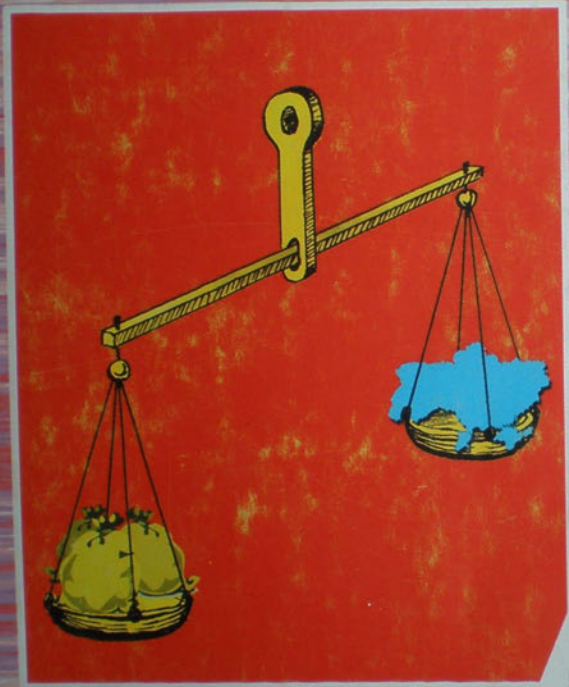

Hurston.com

vovaniko

Про Україну
з гонором
і гумором

ЯК РОСІЯ УКРАЇНОЮ ТОРГУВАЛА

СЕРІЯ:
МОСКОВСЬКА
"БЛАГОДАТЬ"

Годі
скиглити!
Шануймося!

ВІКТОР БРЕХУНЕНКО

ЯК РОСІЯ УКРАЇНОЮ ТОРГУВАЛА

чованика

Київ 2007

Серія: «Московська “благодать”»

Брехуненко Віктор. Як Росія Україною торгувала. – Київ, 2007. – 64 с.

У книзі в науково-популярному викладі розповідається про ставлення Росії до проблеми територіальної цілісності українських земель. Переконливо розвінчується міф про “братерську” політику Росії стосовно України після Переяславської ради 1654 року. На численних прикладах показано, що від Віленського перемир'я 1656 р. й до Потсдамської конференції 1945 р. Росія розглядала Україну як свою розмінну монету в досягненні своїх зовнішньополітичних інтересів.

Для всіх, хто цікавиться історією України.

Затверджено до друку
рішенням Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
як науково-популярне видання

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання
у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним,
без письмової згоди авторів проекту заборонено

© Віктор Брехуненко, Анатолій Бойко,
назва й концепція проекту,
назва серії, дизайн оправи, текст

Переднє слово

Ще й досі можна почути й прочитати про те, що Україну та Росію поєднують якісь унікальні стосунки. Росію подають як споконвічну безкорисливу опікунку й рятувальницю “меншої” – України. Росія, мовляв, тільки те й робила, що всіляко дбала про Україну, захищаючи її від зазіхань різних ворогів. Без гарячих обіймів Росії Україна нібито вже давно б сконала в лещатах загребущих сусідів. І буцімто тільки Росія забезпечила їй повнокровний розвиток (з голодоморами, політичними репресіями, дикунськими заборонами української мови тощо). При цьому фальшивих співців не обходить той факт, що аналогів такої неземної ідилії годі й шукати у світовій історії.

Насправді ж Москва завжди дивилася на Україну так само, як і на решту своїх сусідів. Московські правителі не мали жодних сентиментів до України й українців, крім, хіба що, бажання приєднати її до своїх володінь. Зрештою, таким був тоді, на жаль, закон розвитку людства. Усі держави без винятку хижо озиралися навкруги в пошуках можливої жертви або самі ставали об'єктом зазіхань сильнішого суперника. Ніхто й ніде не сповідував таких понять, як “близькість культур”, “братерство” тощо. Не робила цього й Московія / Росія. З кінця XV ст. вона марила про те, як би його приєднати до своїх володінь українські землі, й неодноразово доводила це на ділі. Збройною рукою та дипломатичними заходами їй вдалося на початку XV ст. відірвати Чернігово-Сіверщину та сусідню до неї Смоленщину. Зазіхала й на більше, але була

вгамована силою: Річ Посполита завдала їй поразок у кількох війнах й відвоювала більшість територіальних здобутків.

Переяславську раду 1654 року Московія приземлено розглядала як відправний пункт поглинання України, хоч під впливом “потреби дня” московський цар без жодних моральних застережень міг легко відмовитися від будь-якої частини українських земель. Так сталося вже через два роки після Переяслава, на переговорах з Річчю Посполитою у Вільно. У 1667 р. Україна була по живому розрізана Москвою та Варшавою на Правобережну і Лівобережну. Подібний стан речей був зафіксований і в так званому Вічному мирі 1686 р. А загнаний у глухий кут під час Прутського походу 1711 р. Петро I взагалі зрікся на папері усіх своїх прав на українські землі.

Сумну традицію підхопили комуністичні вожді. Ленін та його поплічники “торгували” Україною, укладаючи Брестський мир 3 березня 1918 р. Сталін готовий був поступитися всією Україною Гітлеру в 1941 р., а на переговорах з США та Великобританією в Тегерані (1943), Ялті (1945) та Потсдамі (1945) погодився на таку лінію західного кордону, яка залишала частину етнічних українських земель у складі Польщі. Таким насправді виявилося те “абсолютне благо”, яке довелося пізнати Україні в задушливих обіймах північно-східної сусідки.

Українські території як розмінна монета на Віленських переговорах Московії та Речі Посполитої 1656 р.

Придивляючись до Національно-визвольної війни, яка вибухнула в Україні під булавою видатного гетьмана Богдана Хмельницького, Московія спершу не побачила в ній перспектив для досягнення своєї заповітної мрії – приєднати українські землі. Московській еліті здавалося, що ця війна, як і попередні козацькі повстання, завершиться поразкою. Крім того, козаки не належали до старої традиційної еліти. А відтак, за тогочасними уявленнями, з ними не годилося мати справи з приводу політичного майбутнього українських земель. Такі переговори слід було вести винятково з українською шляхтою. Укласти ж військово-політичний союз з козаками означало визнати Українську козацьку державу (Гетьманщину), офіційно потрактувати її гетьмана як законного правителя, а козацтво – як нову еліту. А якщо Варшаві все-таки вдалося б придушити Національно-визвольну війну, що тоді?

Тому Москва весь час вичікувала. Її головна ідея полягала в тому, щоб Варшава добровільно зреклася українських та білоруських земель. Навіть у 1653 р. цар Олексій Михайлович шукав можливості відтягнути рішення. Крига скресла лише тоді, коли Б. Хмельницькому вдалося переконати його, що у протилежному випадку Гетьманщина піде під протекторат Туреччини. Це поставило б хрест на загарбницьких планах Московії.

Рятуючи ситуацію, Земський собор 1653 р. ухвалив рішення прийняти козаків *“під високу царську руку”* та оголосити війну Речі Посполитій. Ні в рішеннях Собору, ні в інструкціях царським послам, які поїхали в Україну для переговорів, жодного

Гетьман Богдан Хмельницький

слова не було сказано про якість особливе ставлення Москви до України й українців. Усе було витримане в рамках типових для того часу політичних традицій. А значить, і до питання подальшого існування Української козацької держави, і до проблеми

її території цар підходив виключно з міркувань власної політики й поточної кон'юнктури.

Московська й українська сторони в Переяславі переслідували різні цілі. Б. Хмельницький та його соратники розраховували на Москву як на узаконювача самого факту існування Гетьманщини та військового союзника проти Речі Посполитої. Вони не зрікалися своєї держави на користь Московії, не мали наміру вмонтовувати своє дітище до політичного тіла останньої. Натомість Москва дивилася на все крізь призму своїх давніх зазіхань на українські землі й трактувала Переяславську раду 1654 р. як безапеляційне долучення Козацької держави до царських володінь. Тому цій події, яка замислювалася Б. Хмельницьким лише як інструмент визнання й зміцнення Козацької держави, судилося дати початок трагічному у своїй успішності процесу “закватування” Московією українських земель.

Прагматичність підходу з боку московської еліти проявилася дуже швидко. Основні військові зусилля цар спрямував на смоленсько-білоруський напрямок. Смоленськ був символом поразок Московії від Речі Посполитої. Відвоювати його, а не битися з королівським військом на українській території, Москва й хотіла в першу чергу.

Кампанія 1654–1655 рр. у Білорусі дуже швидко потягнула за собою гострий політичний конфлікт між Московією та Гетьманщиною з приводу білоруських земель. Цар волів будь-що приєднати захоплені під час війни території до своїх володінь. Б. Хмельницький намагався поширити там свою владу. На осінь 1658 р. конфлікт переріс у кровопролитну війну, яка призвела до жахливих спустошень білоруських земель московськими військами.

Жорстокі каральні заходи супроти тих, хто підтримував козаків, розпочалися вже влітку 1654 р. Грабунок місцевих мешканців, спалення сіл, мордування населення – усе це ста-

Цар Олексій Михайлович

ло типовим явищем так званого “визволення Білорусі”, про яке досі люблять розводитися в Росії. 30 липня цар видав наказ про примусове переселення полонених білорусів на московську територію. Їх продавали поміщикам-росіянам по 3–5 рублів за людину, ніби якесь майно. Восени 1659 – взимку 1659 рр. звірства досягли апогею. Московити *“насиллям вночі на маєтності шляхетські й на селянські двори нападають і вогнем палять, й до смерті забивають”*, *“людей мучать, худобу, яку найдуть, усю забирають”*, *“мають наказ рубати і в полон не брати”*. Такими воляннями переповнені історичні

документи. Постраждали не тільки білоруси, а й українські козаки. Як писав білоруський полковник Іван Нечай, московити козакам “*чуприни ріжуть, батогоми б’ють, грабують, у в’язниці тримають*”. В цілому за 1654–1667 рр. Білорусь втратила 53% населення, а окремі її місцевості – до 75%. Це була справжня гуманітарна катастрофа.

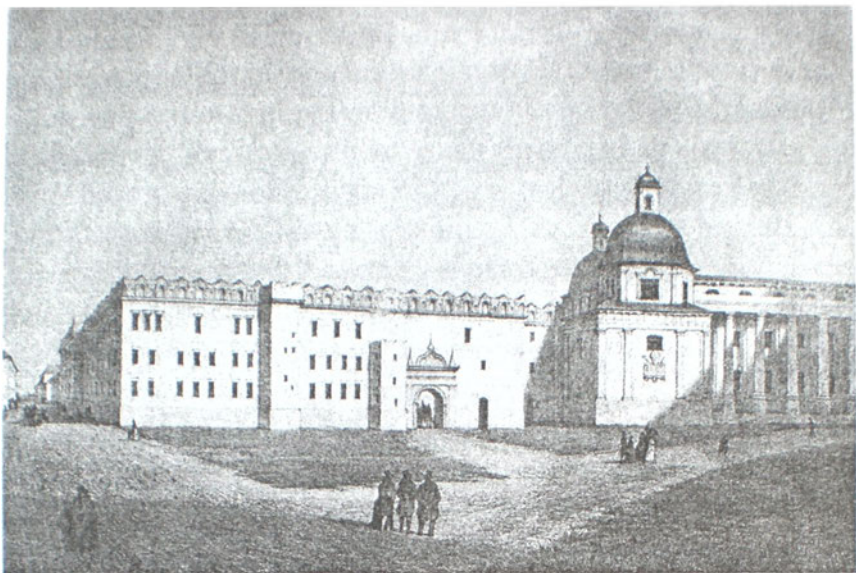
Не меншою катастрофою стала для України перша політична зрада Московії у 1656 р., вже через два роки після Переяславської ради. Українсько-російська угода 1654 р. – Березневі статті – передбачала військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Б. Хмельницький бачив у ньому запоруку визволення усіх етнічних українських земель і приєднання їх до Козацької держави. На осінь 1655 р. до здійснення цієї заповітної мрії гетьмана було рукою подати. Українсько-московське військо стояло тоді під Львовом, захопило Люблін, шведський король Карло X оволодів Варшавою та Краковом. Велике князівство Литовське перейшло під протекторат Швеції. Польський король Ян Казимир мусив утікати в Сілезію. Здавалося – зовсім небагато залишилося до об’єднання під гетьманською булавою всієї України по Віслу. І в цей момент не хто інший, як союзник Московія завдає підступного удару в спину.

Побоюючись надмірного посилення Швеції, московська дипломатія розпочала переговори з Річчю Посполитою. Думки Б. Хмельницького ніхто не питав, хоча такий крок різко суперечив духові й букві Березневих статей 1654 р. Замість того, щоб дотиснути Варшаву, Москва простягнула їй руку, відверто нехтуючи корінними інтересами України. Вже 20 грудня 1655 р. цар пристав на пропозиції посередників (австрійських послів Аллегретіса та фон Лорбаха) почати переговори. Наступного дня були відхилені пропозиції шведських послів про військовий союз. Навесні розпочалася підготовка з’їзду московських та польських послів, який мав відбутися у Вільні (Вільнюсі).

Фрагмент панорами Вільнюса (Вільно) другої половини XVI ст.
з виглядом верхнього та нижнього замків

Звістка про зміну позиції Московії глибоко засмутила українського гетьмана. Але рук він не опустил. Ще не в таких ситуаціях бував! За рахунок дипломатичної активності на різних напрямках Богдан пробував зірвати відкриття з'їзду,

Нижній замок м. Вільно, відбудований в 1505 р.

а якщо ні – то хоч пом'якшити його наслідки. Він веде переговори про союзницькі відносини зі Швецією й Трансильванією, переконує царя в облудності Варшави, пересилаючи як доказ до Москви папери посольства від короля, яке пропонувало відновити українсько-польські переговори. У своїх листах він закликає *“ляхам ні в чому не вірити”*, пише, що *“ляхи усілякі неправди будуть шукати, щоб тільки той з'їзд затягнути й на певний час помиритися, бо жодних сил не мають”*. Врешті, не зумівши досягти мети, гетьман споряджає до Вільна свого посла сотника Романа Гапоненка, який мав обстоювати ідею західного кордону Козацької держави по Віслі.

Польсько-московський з'їзд розпочався в другій половині серпня 1656 р. Відразу з'ясувалося, що Москва ставить українське посольство та й саму Україну в ніщо, бо ж козацьких послів демонстративно не допустили до участі в переговорах. І цілком зрозуміло чому. Адже українське питання, про що

свідчить хід перемовин, московська дипломатія використовувала як розмінну монету для вирішення своїх головних завдань – створення антишведської коаліції та обрання царя Олексія Михайловича спадкоємцем польського короля.

Щоправда, царський наказ велів вимагати від Варшави визнання за Московією земель Української козацької держави, Волині та Поділля, бо нібито *“були Київ та інші міста з повітами споконвіку під владою великих государів російських”*. Однак настирливості послам вистачило ненадовго. Ще 1 вересня польський посол Бжостовський занотував у своєму щоденнику: *“Коли ми рішуче запропонували повернути нам Україну, то вони навідріз відмолилися: про Україну, мовляв, нічого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися”*. А вже 7 вересня московські послы повністю “здали” українські інтереси. До того ж зробили це так незграбно, що в польських послів аж дух перехопило від того щастя, яке зненацька звалилося на їхні голови.

Московити запропонували суперникам самим показати кордон козацької України, й ті намалювали їм лінію, визначену у 1651 р. Білоцерківською угодою, підписаною королем та українським гетьманом після катастрофічної поразки козаків під Берестечком. Тобто влада Б. Хмельницького, а отже й територія Козацької держави, обмежувалася лише Київським воєводством, тоді як Березневі статті з Москвою уклалися, коли гетьман знову мав під своєю булавою територію, встановлену Зборівською угодою 1649 р., – Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводство. Що вже тут говорити про мрію Богдана стосовно соборності українських земель!

Їдучи до Вільна, польські послы навіть не сподівалися на такий приголомшливий успіх в українському питанні. Вони хоча й марили повернути королю всю Україну, але, тверезо оцінюючи ситуацію, були згодні обмежити територію, підкон-

трольну Б. Хмельницькому, лінією, зазначеною саме в Зборівській угоді.

У кінцевому рахунку до Віленської угоди, ухваленої без участі козацьких послів, було записано такий пункт: *“Обивателям Корони і Великого князівства Литовського вільно і до маєтностей своїх, і в домах, між козаками по різних місцях будучи, безпечно приїжджати і жити можна було. А козаки запорізькі не тільки за межі в статтях Білоцерківських написаних, не вибігали... шкоди ніякої... не робили, але на службу військову як царя його милості, так і короля його милості й Речі Посполитої супроти всякого неприятеля... готові були”*.

Якби Московія обмежилася тим, що вийшла з війни проти Речі Посполитої, то вже тільки це було б прямим порушенням Березневих статей й грубим нехтуванням інтересів України. Але наведений вище пункт Віленської угоди означає, що московські дипломати пішли ще далі. Не маючи на те жодного права, вони за плечима Б. Хмельницького урізали територію Козацької держави та ще й знову поширили на неї владу польського короля. Ні з того ні з сього Гетьманщина опинилася під протекцією одразу двох держав: Московії та Речі Посполитої.

Ще чіткіше облудність Москви в українському питанні відтінює та впертість, з якою вона боронила свої завоювання в Білорусі. Тут не було зроблено жодної поступки. Московські дипломати до кінця стояли на своєму й щодо успадкування царем Олексієм Михайловичем польського престолу. Зійшлися на тому, що питання вирішить сейм Речі Посполитої. Це заздалегідь робило шанси царя примарними. Тож польська дипломатія одержала перемогу.

Створивши у Вільні ситуацію, немов у народному вислові “без мене мене женили”, Москва недвозначно дала зрозуміти, як вона трактує Україну і чого від неї можна чекати в майбутньому. Були фактично поховані всі досягнення Б. Хмель-

ницького та українського війська 1654–1655 рр. Виношувану гетьманом ідею соборності українських земель, до здійснення якої залишалося так близько, московська дипломатія безжалебно розтоптала. Козакам офіційно заборонялося переходити кордони Київського воєводства (!). Цар навіть послав до Чигирини грамоту з відповідною вимогою.

Не дивно, що Б. Хмельницький та його оточення звістку про зміст Віленської угоди сприйняли вкрай вороже. Гетьман ніколи не визнавав цього документа й ніколи не оглядався на нього.

Розтин по живому: полюбовний поділ України Росією та Річчю Посполитою

Віленське перемир'я стало лише першим кроком у низці подальших польсько-московських угод, які шматували українську територію. Москва й надалі, не замислюючись, жертвувала нею на угоду своїм поточним зовнішньополітичним інтересам.

Чергові переговори Москви з Річчю Посполитою розпочалися в 1660 р. в Борисові. Цього разу московити не ризикнули знову дати відкоша козацьким послам, як це було зроблено у Вільні. Але рухало Москвою зовсім не бажання віддати належне Українській козацькій державі. Цар та його оточення добре пам'ятали вибух невдоволення в Україні після Вільна, який став провісником пізніших антимосковських збройних виступів. Та й Польщі можна було добряче насолити, бо тепер вже вона не хотіла присутності козацьких послів.

Представники Козацької держави Василь Золотаренко, Федір Коробка й Костянтин Матюта прибули на переговори з намірами як мінімум добитися того, щоб західний кордон держави проходив по лінії, визначеній Зборівською угодою 1649 р. Тобто ганебні рішення Віленського перемир'я мали бути однозначно скасовані. При цьому в інструкції зазначалося, що ідеальний рубіж мав сягати *“по Віслу-ріку аж до угорського кордону”*. Але козаки розуміли, що наразі досягти цієї мети нереально.

Утім переговори в Борисові не дали конкретних результатів. Сторони не були готові до замирення. Така ж доля спіткала й спроби організувати перемовини наприкінці 1660 р. в

Король Речі Посполитої
Ян Казимир

Могилеві та в 1661 р. в Мінську. Восени 1662 р. до Варшави вирушило московське посольство А. Ордина-Нащокина та Г. Богданова з твердим наміром “вчинити між обома держави давно сподіваний мир”. Наказ царя Олексія Михайловича послам не залишає сумнівів у тому, що за укладення миру планувалося розплатитися землями Правобережної України й зробити це за спиною української влади.

Зокрема, послы мали право поділити Україну по Дніпру, поступившись Речі Посполитій правобічною частиною. Так уперше в міжнародній практиці виринула проблема поділу України навпіл. Й ініціатором такого кроку була саме Московія. Українські інтереси в розрахунок, звісно, не бралися. Вони цікавили царя менше всього.

Однак, попри всі старання, втаїти шило в мішку не вдалося. Інформація про наміри Москви просочилася до України й викликала велике невдоволення. Як повідомляли московські вивідувачі, *“наказний гетьман Яким Сомко й черкаси (козаки. – Авт.) у великій тривозі, нібито їх хочуть віддати польському королю”*. На що вже лояльним до Москви був тоді лівобережний гетьман Іван Брюховецький, але й він вимагав пояснень. Воно й не дивно, адже всі без винятку українські гетьмани горою стояли за те, щоб під їхньою булавою перебували всі етнічні українські землі. Тож царські послы в Україну мушили безсоромно брехати. Мовляв, *“з їзду й договору в*

них ні про що з польським комісарами під цю пору не було”, а всі чутки є облудними.

У середині 1663 р. Польща спробувала вирішити московську проблему шляхом війни. Але похід короля Яна Казимира захлинувся на початку 1664 р. через повстання в Україні, підняте державницьким угрупованням серед козацької старшини. Відтак літом 1664 р. переговори поновилися в селі Красному на Смоленщині. Цього разу Москва пішла в українському питанні ще далі. Царський наказ послам містив такий пункт: *“А рубіж би вчинити по Дніпру. Якщо польські комісари рубежу встановити так не захочуть, то вам би в крайньому випадку говорити про стародавні міста, про Смоленськ з 14-ма містами”*. Тобто йшлося про те, що послы могли зректися на користь Речі Посполитої хоча б і всієї України, але в жодному випадку не Смоленщини.

Тим часом мінливе вояцьке щастя усміхнулося Варшаві. Після кількох перемог польського війська ініціатива перейшла на її бік. Москва стала ще поступливішою. Її послы А. Ордин-Нащокин, М. Одоєвський та Ю. Долгоруков швидко скотилися до крайнього варіанта.

* * *

Натхненні здобутими перемогами, польські уповноважені розпочали розмову з найсуворіших вимог: повернути всі захоплені під час війни 1654—1655 рр. землі, зректися України, відшкодувати заподіяні збитки. Це одразу збило московитів на усереднену позицію. Вони запропонували провести кордон на північній ділянці по Двині, а на українській – по Дніпру. Ніщо так чітко не віддзеркалює позицію Москви щодо України, як висловлювання одного з московських послів: *“А України ми мало потребуємо. Якщо ми козаків не одержимо, то вони підуть до татар і до турків, перейшовши під їхню поганську протекцію, і можуть бути загрозою і вам і їм*

самим (полякам. – Авт.), а від того, що цей народ вільний, від присяги його королівської величності звільнений, коли їхню Зборівську угоду порушили”.

Чотири дні московити стояли на своєму – кордон по Дніпру. На п'ятий – відступили, заявивши, що готові віддати всю Україну, аби лише зберегти за собою Смоленськ. Але польським послам здалося й цього замало. Вони вимагали повернути Речі Посполитій ще й Смоленськ. Відтак переговори затягнулися. Й невдовзі, як часто у подібних випадках буває, Варшава пошкодувала, що через свій непомірний апетит так необачно змарнувала унікальний шанс.

Військова ситуація в Україні вкотре змінилася. Козаки не бажали замирення Московії та Речі Посполитої. До того ж, у самій Польщі розпочався антикоролівський рух Є. Любомирського, і їй вже було не до запаморочливих вимог. Вона ще погралася в ультиматуми, але 13 січня 1667 р. змушена була укласти мир з Росією до 1680 р. на гірших для себе умовах, ніж могла це зробити влітку.

Україні від того, однак, не стало легше. Її інтереси були чужими і Речі Посполитій, і Москві. Українська козацька держава виявилася заручницею протистояння цих двох зятих супротивників. За підписаною 20 січня 1667 р. Андрусівською угодою Правобережжя відходило до Речі Посполитої, Лівобережжя зі Стародубщиною – до Московії. Київ 2 роки мав перебувати в московській зоні. Цар мав виплатити Польщі велику компенсацію за втрачені на Лівобережжі маєтки – майже 200 тис. рублів. Територія запорозьких козаків оголошувалася спільним володінням. Угода мала чинність 13 років.

Це був перший ганебний поділ Української козацької держави. Дітище Богдана Хмельницького виявилось розчленованим. А перебіг польсько-московських переговорів 1660–1667 рр. засвідчив усю облудність риторичних фігур про якесь особливе, “братське” ставлення Московії до України.

Андрусівське перемир'я викликало велике невдоволення в Україні. Цього ганебного перемир'я не визнали ні на Лівобережжі, ні на Правобережжі. У свідомості нової козацької еліти панувало тверде переконання про єдність українських земель і необхідність відновлення єдиної Козацької держави. Найбільша трагедія, однак, полягала в тому, що кожне угруповання козацької старшини, кожен черговий претендент на гетьманську булаву волів бачити на чолі цієї держави винятково себе. З цього активно користали і Московія, і Річ Посполита, і Крим з Туреччиною, розхитуючи підвалини української державності.

У 1672 р. вибухнула війна між Річчю Посполитою й Туреччиною, яку Варшава програла. За Бучацькою угодою Туреччина заволоділа західним Поділлям, а східне Поділля (Брацлавщина) та південно-західна Київщина визнавалися територією, підвладною правобережному гетьманові Петрові Дорошенкові. При цьому Дорошенко визнав турецький протекторат над правобережною Гетьманщиною. І хоча сейм Речі Посполитої не ратифікував цієї угоди, цар поспішив скористатися з територіальних поступок Варшави на користь Туреччини.

Вичавивши в 1667 р. з Речі Посполитої юридичну згоду на Лівобережну Україну, Московія тепер розпочала підбирати ключі до Правобережжя. Попри те, що Андрусівський договір був підтверджений у 1670, 1672, 1675, 1678 рр., вона увесь час відмовлялася віддавати Київ. Цар підтримував потуги лівобережного гетьмана Івана Самойловича поширити свою владу на Правобережжя, одночасно пропонував П. Дорошенкові перейти *“під свою руку”*, інтригував з іншими впливовими представниками козацької старшини.

У листопаді 1673 р. Москва наважилася на військові дії проти непоступливого Петра Дорошенка, який не бажав їй

Гетьман Петро Дорошенко

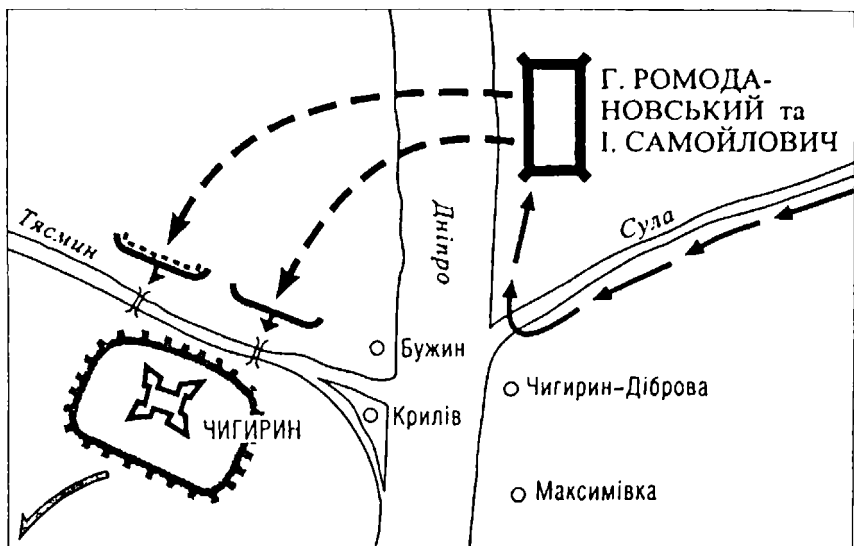
піддаватися. Цар видав наказ про перехід Дніпра козаками І. Самойловича та ратниками князя Г. Ромодановського. 17 січня 1674 р. об'єднане військо переправилося через річку й швидко оволоділо Бужином, Криловом, Каневом, Черкасами. П. Дорошенко та його союзники татари зазнали кількох поразок, після чого більшість правобережних полковників ганебно визнали владу І. Самойловича та царя. 23 березня на

раді в Переяславі І. Самойлович був проголошений гетьманом *“обох берегів Дніпра”*. Загнаний у глухий кут П. Дорошенко балансував над безоднею. Ще два роки він пручався, але 29 березня 1676 р. з безвиході скорився долі й зрікся булави. А отже, Москва фактично поширила свою владу на частину Правобережної України. На міжнародному рівні московські дипломати мотивували свої дії тим, що Річ Посполита, уклавши з Туреччиною Бучацький мир, сама порушила Андрусівське перемир'я, а Правобережжя *“цар відвоював своєю зброєю у султана, а не від Польської держави”*.

Звісно, що з таким розвитком подій не могли змиритися ні Річ Посполита, ні Туреччина. У 1677–1678 рр. турецький султан організував два потужні походи в Україну з метою заволодіти Чигирином і посадити там на гетьманування Юрія Хмельницького, Богданового сина. У разі успіху була б відновлена Правобережна Гетьманщина під турецьким протекторатом, а Московія втратила б свої здобутки на Правобережжі.

Перший похід закінчився невдало. Чигирин вистояв. А коли підійшли ще й козаки І. Самойловича та московське військо Г. Ромодановського, турки зняли облогу й відступили. Натомість, влітку 1678 р. склалася цілковито інша ситуація. І спровокувала її Москва. Відчувши, що не в змозі утримати здобутки І. Самойловича, вона цинічно пішла на зруйнування Чигирини, який в її очах був гніздом непокори й розплідником ідеї незалежності України. Виник страхітливий план перетворити непокірне Правобережжя на випалену землю, щоб не дісталася воно нікому. Доля українського населення, не кажучи вже про долю Чигирини – символу Української козацької держави, — її абсолютно не обходила. З літа 1678 р. з підступною цинічністю розпочалося втілення цього московського плану.

Князь Г. Ромодановський отримав таємну інструкцію, якою йому наказувалося у випадку, якщо нова облога Чиги-

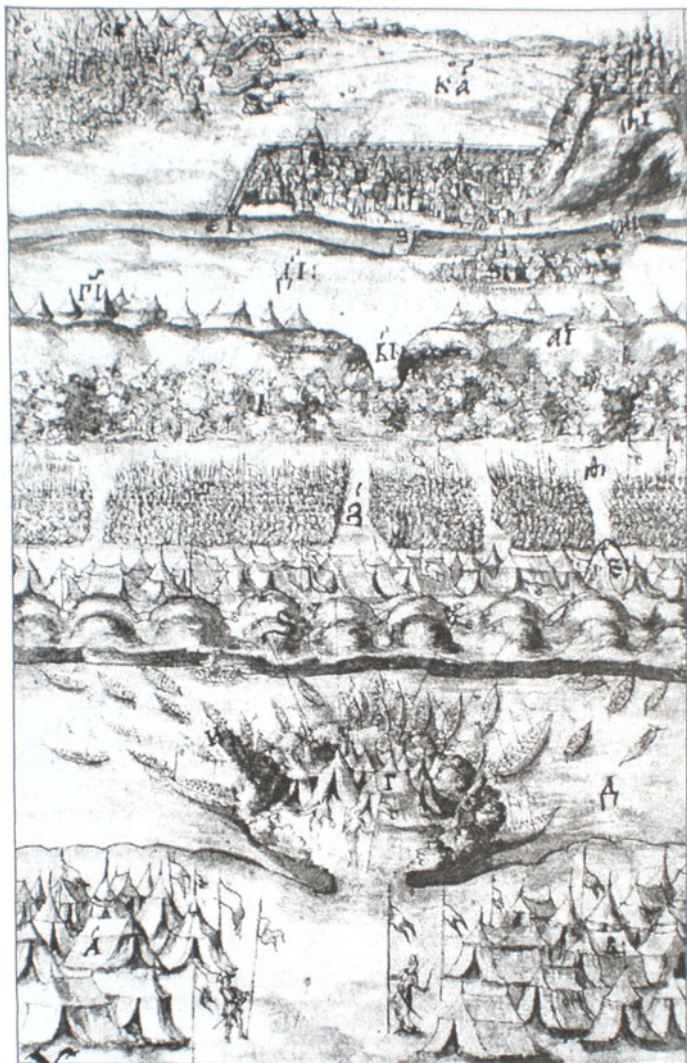

	Табір українських та російських військ
	Рух українських та російських військ
	Підхід загону калмиків
	Розгортання українських та російських військ
	Облога Чигиринна турецько-татарськими військами
	Відхід турецько-татарського війська
	Переправи

Чигиринський похід 1678 р.

Схема В. Заруби

рина затягнеться на тривалий час, зруйнувати міські укріплення й відійти, залишивши фортецю на поталу туркам. Відтак московське військо поводило себе дуже пасивно. Як головнокомандувач Г. Ромодановський не давав діяти й козакам І. Самойловича, які рвалися до бою. Допомоги гарнізон фортеці так і не дочекався. Не втаємничені у зміст інструкції

Битва за Чигирин 1678 р.
Мал. з літопису Самійла Величка

сучасники навіть підозрювали, що Г. Ромодановський був підкуплений турками.

У другій половині серпня відбулися вирішальні за своєю трагічністю події. Залога Чигиринна після майже півторами-

—	Кордон Гетьманщини	⊙	Столиця Гетьманщини
- - -	Межі полків у 1648 р.	○	Полкові міста
.....	Межа Павлолоцького полку, створеного 1651 р.		
-x-x-	Межа Київського та Ніжинського полків у 1654 р.		

Українська козацька держава (Гетьманщина)
Карта І. Крип'якевича

Лівобережна Гетьманщина

Правобережна Україна, яка відійшла до Речі Посполитої

Запоріжжя

Поділ України Московією та Річчю Посполитою за Андрусівським перемир'ям 1667 р. та Вічним миром 1686 р.

сячної облоги не витримала щоденних штурмів. У двадцятих числах місяця комендант фортеці Гордон, який змінив на цій посаді вбитого воєводу Ржевського, прийняв рішення залишити місто. Надвечір оборонці підпалили укріплення, а вночі кинулися на прорив. З боями вони досягли табору Г. Ромодановського. Коли турки увійшли до Чигирина, пролунав страшеної сили вибух: то вогонь дістався запасів пороху. Під рештками укріплень загинуло до 4 тис. вояків.

Отак завдяки “братерській” допомозі Московії був перетворений на руїну Чигирин – серце Української козацької держави. Сумна доля першої гетьманської столиці стала великою втратою для українців, надломилася й без того підупалий дух. Моральну роль Чигирина добре розуміли у Москві, тому й пішли на свідоме нищення козацької святині. Лівобережний гетьман І. Самойлович сумно дорікав: *“Вже краще спершу сказати українському народові, що він цареві не потрібен.... У нас в народі кажуть: за ким Чигирин, за тим і Київ, а за тим і всі ми у підданстві”*.

Сам І. Самойлович, бачачи, що ніяк не вдається зібрати під своєю булавою Правобережжя, теж зважається на фатальний крок. Щоб позбавити турків та їхнього ставленика Юрія Хмельницького ресурсів на правобережному Подніпров’ї, він у 1678–1679 рр. наказує знищити всі тутешні фортеці, а населення переправити на лівий берег Дніпра. Були переселені на лівобережжя мешканці Ржищева, Канева, Корсуня, Черкас, Жаботина, Мошків, Драбівки, *“а села й містечка в тій стороні всі без останку спалені”*. Цей “великий згін”, як у народі охрестили немилосердні заходи І. Самойловича, призвів до чергових моральних втрат. Обезлюдніла й була перетворена на рукотворну пустелю територія, на якій в середині XVII ст. відродилася українська державність.

Протистояння ж Москви з Туреччиною тривало вже на дипломатичному рівні й завершилося сумнозвісним Бахчи-

сарайським миром 1681 р. Усупереч усім старанням І. Самойловича, московський посол В. Тяпкін пішов на те, щоб у черговий раз поділити Україну по Дніпру, цього разу з Туреччиною. При цьому ота “рукотворна пустеля” аж до р. Південного Бугу мала залишатися незалюдненою нейтральною смугою. Такі гнітючі наслідки московсько-турецького замирення шокували І. Самойловича. Але доля присудила йому до дна випити гірку чашу московського “підкування” про Україну.

У червні 1680 р. спливав термін Андрусівської угоди 1667 р. Ще за три роки до цього переговори між Москвою та Річчю Посполитою було поновлено. Навчений досвідом попередніх зрад українських інтересів з боку Московії, І. Самойлович розвинув неабияку дипломатичну активність. Вже наприкінці 1677 р. він рішуче звідомив царя, що тому не слід віддавати Варшаві будь-яку частину Правобережної України. Виразів гетьман, передчуваючи неладне, не вибирав. Приміром, у листі до дяка Посольського приказу П. Іванова він гнівно закидав, що на цих переговорах Україна була *“як скотиною, якою мали б торгувати”*. Цар Федір Олексійович навіть був змушений пообіцяти І. Самойловичу твердо триматися принаймні за ті правобережні міста, які були відвойовані в турків. Вдавався І. Самойлович і до спроб збройною рукою поширити свою владу на Правобережній Київщині, а в 1684 р. поставив перед царем вимогу відібрати від короля Поділля, Волинь, Підляшшя, Галичину, тобто всі українські етнічні землі.

Та нічого не допомогло. У 1686 р. між Московією та Річчю Посполитою було укладено так званий “Вічний мир”, який на ціле століття усталив жакхливий поділ України на Правобережну й Лівобережну. Річ Посполита навіки зреклася претензій на Лівобережну Україну, натомість утримувала у своєму складі Правобережжя. При цьому Варшава зобов’язувалася

не заселяти Правобережне Подніпров'я до того часу, доки це питання не буде розв'язане на майбутніх переговорах. Москва також виторгувала собі контроль над територією запорізьких козаків. *“Не послухала мене дурна Москва, замилася з ляхами, тепер купила собі лиха за свої гроші”*, – тільки й прорік розгніваний гетьман І. Самойлович. За що й постраждав, опинившись на засланні в далекому Сибіру, куди Московія до того часу вже наловчилася спроваджувати з України тих, хто їй заважав.

* * *

У подальшому Московія-Росія так само, не задумуючись, “торгувала” українськими землями відповідно до зовнішньої кон'юнктури. Коли припікало – віддавала ту чи іншу частину України без жодного сентименту. Коли з'являлася нагода розширити свої володіння, охоче робила й це. Так, після ганебної поразки від турків у Прутському поході 1711 р., Петро І зрікся своїх домагань Правобережної України. У 1772, 1793 та 1795 рр. Росія взяла участь у трьох поділах Речі Посполитої, за рахунок яких здобула Правобережну Україну та частину Волині. Під час численних війн з Туреччиною XVIII–XIX ст. Росія за величезною допомогою українських козаків постійно витісняла турків з Північного Причорномор'я. Ці землі внаслідок кількох міжнародних угод з дедалі слабшою Османською імперією були приєднані до іншої імперії, справи якої йшли вгору, до Росії. Але територіально, економічно, соціально й культурно вони залишалися, як і раніше, тісно зв'язаними саме з Україною, для якої було надзавданням твердо стати на узбережжі Чорного моря.

У діях Московії-Росії не простежується якогось особливого ставлення до України й українського, як про це до сьогодні невпинно просторікують поборники Російської імперії та їхні прихильники в Україні. Та й простежуватися не

могло. Адже чогось подібного світова історія просто не знає. Усі держави у своєму ставленні до близьких і далеких сусідів завжди виходили винятково з власних інтересів. Як колись говорив Уїнстон Черчілль: *“У Британії немає вічних ворогів і вічних друзів, є тільки вічні інтереси”*. А наступний етап жонглювання українським питанням Росія розпочала в ХХ ст. І пов’язаний він з діяльністю урядів Радянської Росії та СРСР, цих витворів збільшовиченої старої Російської імперії.

Ленінські торги українськими землями

Після більшовицького перевороту 1917 р. українське питання загострилося для Росії з новою силою. Упродовж 1917–1920 рр. Україна прагнула незалежності й соборності, а більшовики щосили намагалися утримати її в імперському стійлі, перелицьованому тепер на комуністичний лад. Ленін почав з ультиматумів і в кінці 1917 р. оголосив Києву війну. Радянська Росія, не церемонячись, три роки воювала з Україною, аж поки не досягла свого. При цьому комуністи вдавалися до жорстоких репресій і терору – цих провісників майбутніх страхіть, які чекали на українців у 1920–1940-х рр. Не відставали й опоненти червоних – денікінці, які й чути не хотіли про самостійність України.

Водночас Ленін та його оточення успадкували від царизму не тільки маніакальне прагнення будь-що зберегти, а то й розширити Російську імперію. Так само легко, як і стара російська еліта, вони при потребі могли віддавати неросійські землі тій державі, яка реально загрожувала імперії. Україна у свідомості новітніх російських імперіалістів зовсім не була чимось рідним і дорогим, як про це люблять розводитися в Кремлі. Вона й далі залишалася для Москви розмінною монетою.

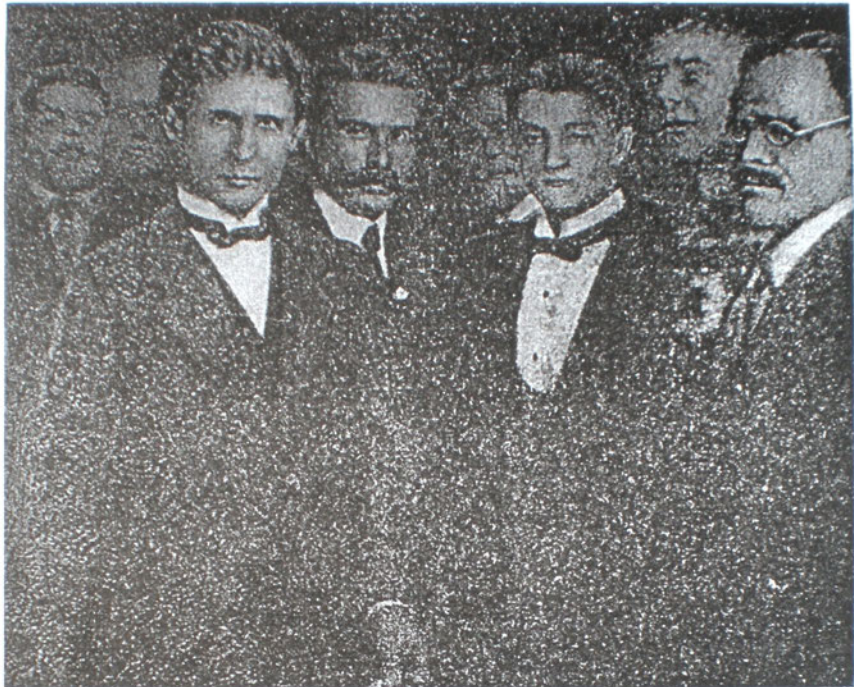
Вже на світанку радянської історії Ленін та його оточення яскраво продемонстрували такий підхід. У грудні 1917 р. Радянська Росія не мала боєздатної армії. Стара, царська, тріщала по швах, солдати масово розбігалися з фронту, оголюючи його перед німцями. В умовах, коли тривала перша світо-

Представники делегацій країн Четвертного союзу
генерал М. Гофман, граф О. Чернін, Талаат-паша, Р. фон Кюльман
на переговорах в Бресті

ва війна, це загрожувало більшовицькому режимові неминучим крахом. Налаштовані за будь-яку ціну зберегти владу, Ленін та його оточення були готові піти на територіальні поступки Німеччині, й зокрема, за рахунок України. Одночасно вони сподівалися антивоєнними закликами збудити населення європейських країн й розпалити полум'я так званої *“світової пролетарської революції”*.

15 грудня 1917 р. більшовицька Росія підписала перемир'я з державами Четвертного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія), згідно з яким військові дії припинялися від 17 грудня 1917 р. до 14 січня 1918 р. А 22 грудня у Брест-Литовську розпочалися переговори про остаточне замирення. Мир був конче потрібен не тільки прак-

Члени української делегації на мирних переговорах у Брест-Литовському. Початок лютого 1918 р.

тично беззахисному тоді Петрограду, а й державам Четвертого союзу. Ті не могли витримувати далі війну на два фронти й сподівалися після ліквідації свого східного фронту зосередити всі зусилля на Заході й вирвати загальну перемогу. Крім того, довготривала війна виснажила господарські ресурси цих держав; особливо давалася взнаки нестача харчів. Німеччина й Австро-Угорщина мріяли вирішити проблему коштом українського хліба.

Далекоглядні німці від самого початку першої світової війни виношували план сепаратного миру з Росією. Задля цього фінансово вони таємно підтримували більшовиків, за допомогою яких сподівалися розхитати внутрішню ситуацію

в імперії й змусити Росію бути зговірливішою. Після лютневої революції 1917 р. німці перевезли Леніна в опломбованому вагоні (аби чого не сталося) зі Швейцарії до Фінляндії, звідки той перебрався до Петрограду. Вождь більшовиків справно відпрацьовував німецькі гроші, безперервно волаючи про необхідність поразки власної держави у війні. Але кінцевий успіх ленінців був для німців приголомшливим. Більшовики, яких ніхто серйозно не сприймав як претендентів на владу, зуміли таки дорватися до неї. Тепер Німеччина розраховувала на швидкий мир.

Використовуючи той факт, що становище більшовиків, було набагато скрутнішим, ніж держав Четвертного союзу, німецькі дипломати відразу зажадали територіальних поступок. Спершу їхній апетит обмежився Польщею, Литвою та південно-західною Латвією (Курляндією). При цьому Росія мала визнати Польщу самостійною державою.

Російська делегація обрала тактику всілякого затягування переговорів. Як наголошував Ленін, *“ми тримаємося до ультиматуму німців, після ультиматуму ми здаємося”*. Австро-німецька ж дипломатія навпаки поспішала, вважаючи, що більшовицький режим довго не протримається. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф О. Чернін

Лев Троцький

зазначав, що *“чим менше часу Ленін залишиться при владі, тим скоріше слід вести переговори”*.

Як один із важелів тиску на більшовиків німці й австрійці задіяли факт проголошення 20 листопада 1917 р. Української Народної Республіки (УНР). Це був цілком логічний крок, адже тепер переговори можна було вести одразу з двома державами. Крім того, хліб, якого так потребували й Австро-Угорщина, й Німеччина, мала у своєму розпорядженні саме Україна. Єдиним питанням, яке спершу гальмувало їхнє рішення про початок перемовин з Києвом, було побоювання, що справу ускладнять справедливі домагання українського уряду долучити до УНР Галичину та інші західні українські землі. Проте нагальна потреба ліквідувати Східний фронт змушувала закривати очі на цю проблему.

Уже в середині грудня Берлін був не проти того, щоб розглядати українську делегацію як *“представників рівної російським самостійної влади”*. А німецькі військові пішли ще далі. Заступник начальника німецького Генштабу генерал Людендорф, пропонував негайно укласти сепаратний мир з Україною, навіть якщо текст угоди суперечитиме інтересам Австро-Угорщини та Польщі. Генерал навіть пропонував задовольнити територіальні вимоги України й віддати їй Холмщину та Галичину, вилучивши останню зі складу Австро-Угорщини. Пропонувалося *“провести попередні обговорення з українською делегацією та йти їй назустріч з усякого приводу”*, бо головним завданням є укладення миру, *“а не вдоволення австро-польських прагнень”*. На таку позицію невдовзі перейшов і офіційний уряд Німеччини, що відкривало перед молодого Українською державою сприятливі перспективи.

Неабияк допомагав Україні й той факт, що Німеччина побоювалася утворення сильної Польської держави й розраховувала на Україну як на потужну противагу полякам. З граничною відвертістю про це писав у листі до кайзера Віль-

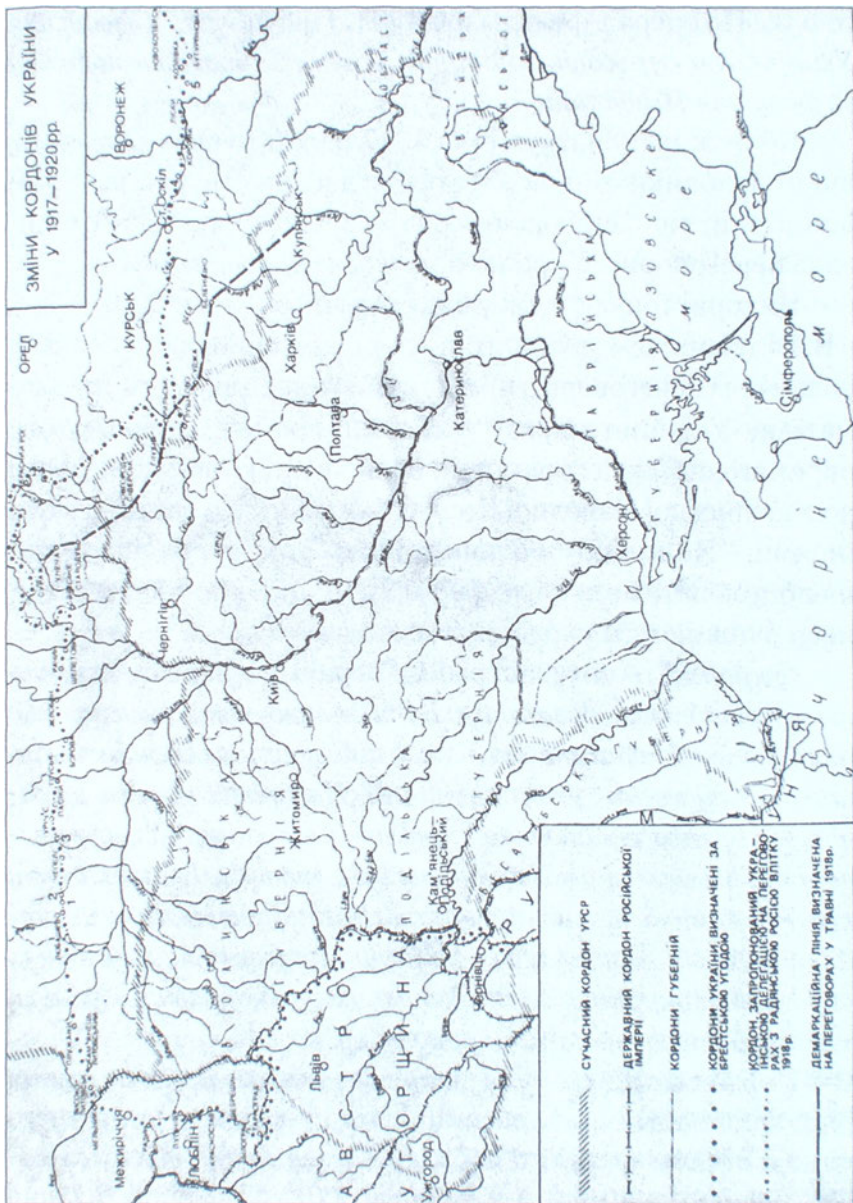
гельма II генерал-фельдмаршал П. Гінденбург: *“Створення Української держави, звичайно, може пом'якшити польську загрозу для Німеччини”*.

Коли ж на початку січня 1917 р. остаточно з'ясувалося, що більшовики тільки затягують час, навіть Австро-Угорщина, якій явно випадало територіально постраждати, називала переговори з Україною *“єдиним порятунком”*.

Використовуючи ситуацію, українська делегація на чолі з В. Голубовичем у перших числах січня прибула до Бреста й розпочала переговори з німецькими та австрійськими дипломатами. Українці відразу ж заявили про себе як про цілком окремого суб'єкта перемовин й висунули вимогу приєднати до Української Народної Республіки території, населені українцями, – Холмщину, Галичину й Буковину. Делегація до кінця обстоюватиме етнографічний принцип устійнення західного й північного українського кордону.

“Українці”, – нотував граф О. Чернін, – дуже відрізняються від російських делегатів. Вони значно менш революційно налаштовані, вони значно більше цікавляться своєю Батьківщиною і дуже мало – соціалізмом. Насправді вони не цікавляться Росією, а виключно Україною, і всі їхні зусилля спрямовані на те, щоб якомога швидше відділити її... Вони прагнули того, щоб ми визнали їхню незалежність, аби вони могли підійти до більшовиків з цим доконаним фактом та змусити їх сприйняти українців як представників рівноправної держави, які прийшли завершити справу миру”.

Українські дипломати швидко добилися усного визнання рівноправності їхньої делегації з боку держав Четвертного союзу. Згодом австрійці й німці натиснули на Росію, й керівник її переговорників Лев Троцький був змушений 10 січня заявити про самостійність української сторони на переговорах. А 12 січня Німеччина й Австро-Угорщина вже оприлюднили офіційну ноту, в якій потрактували українських

представників як *“самостійну делегацію і як повноважне представництво самостійної Української Народної Республіки”*. Фактично це було визнання незалежності України. Відтепер усі російські військові й політичні заходи, спрямовані на поширення влади Москви на українську територію, юридично означатимуть агресію проти сусідньої держави.

На подальших переговорах українські дипломати досягли того, що австрійці, наступивши на горло своїй пісні, мусили домовлятися *“на засадах поділу Галичини на Західну й Східну, згідно з вимогами українців”*. Граф О. Чернін розпачливо визнав: *“Українці більше не ведуть переговорів, вони диктують свої вимоги”*. У подібному ж стилі висловлювався німецький міністр закордонних справ фон Кульман: *“Українці хитрі, потайні й абсолютно не знають міри у своїх вимогах, коли вони бачать, що можуть, враховуючи ситуацію, дозволити собі це”*.

У підсумку українська делегація уклала 9 лютого мир з країнами Четвертого союзу, в якому вдалося закласти свій підхід до проблеми кордонів. У пункті 2 статті II договору зазначалося, що кордон між Україною та Австро-Угорщиною збігатиметься з лінією розмежування останньої та Російської імперії станом на початок Першої світової війни. А от далі кордон відсунеться далеко на захід до лінії Білгорай – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Сарнаки – Кам’янець-Литовськ – Пружани – Вигоновське Озеро. Отже, до Української держави долучалася майже вся Холмщина, ця прадавня українська земля. До всього, остаточно лінію кордону мала визначити спеціальна спільна комісія *“після етнографічних відносин і з узглядненням бажань населення”*. Це означало, що Київ отримав реальний шанс поширити свою владу на цілу Холмщину, Берестейщину та Підляшшя, оскільки українське населення мало там відчутну чисельну перевагу.

Українська дипломатія досягла неабиякого успіху й у справі Галичини та Буковини. У таємному додатку до мир-

ного договору Австро-Угорщина зобов'язувалася утворити з української Галичини та Буковини до 20 липня 1918 р. окремий "коронний край", у межах якого забезпечити тутешнім українцям повнокровний національно-культурний розвиток. Звичайно, такий результат був кроком назад порівняно з початковою ідеєю приєднати ці території до УНР. Але вже сам факт, що Австро-Угорщина погодилася на українську автономію на своїй території, належить занести до визначних успіхів української дипломатії. Досягти більшого не поталанило, і в першу чергу з причини цілковитої байдужості Росії до проблеми українських кордонів. Українській делегації довелося не тільки самотужки захищати свої інтереси, а й протидіяти російським посланцям, які тільки те й робили, що вставляли палки в колеса.

Л. Троцький та його колеги обстоювали у Бресті цілковиту ворожу щодо України позицію. Крізь зуби визнавши рівноправність і суб'єктність української делегації, російські дипломати надалі робили все, щоб перешкодити їй самостійним переговорам. Л. Троцький хотів, щоб українці безвільно танцювали під його дудку, а відстоювання ними українських інтересів трактував як "зраду" та якусь "контрреволюцію". Далєбі українці мали, на його думку, рвати пупа за справу більшовиків та за російські імперські інтереси.

Що б не робили російські дипломати в Бресті, завжди випирало їхнє прагнення зберегти Російську імперію й заперечити самостійність України. Наснажували їх успіхи військової агресії Росії проти Української Народної Республіки. Надихало й те, що створений 25 грудня у Харкові купкою більшовиків винятково завдяки російським багнетам Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) відразу ж проголосив Україну... частиною Росії. Після того ж, як більшовицькі війська оволоділи Києвом, Л. Троцький спробував усунути українську делегацію з переговорного про-

цесу й замінити їх на представників маріонеткового харківського ВУЦВК.

Проте українські дипломати дали гідну відсіч. Один з них, Микола Любинський, вичерпно пояснив учасникам переговорів суть справи: *“Вибори до всеросійських Установчих зборів (парламенту. – Авт.) скрізь довели блискучу перемогу Центральної Ради. Із загальної кількості депутатів по українських списках пройшло більше 75 %, по списках неукраїнських партій, що мають свої представництва в Центральній Раді, – близько 15%, більшовики ж отримали навіть менше 10%. Зазнавши поразки на виборах, більшовики вирішили вдатися до останнього заходу: за мовчазної згоди Центральної Ради вони скликали 3-го грудня у Києві з’їзд представників селян, солдатів та робітників усієї України. На з’їзд прибуло більше двох тисяч делегатів, проте всупереч очікуванням його організаторів з’їзд зустрів бурхливими оваціями голову Української Центральної Ради Грушевського та переважною більшістю голосів висловив повну довіру Українській Центральній Раді. Тоді невеличка купка більшовиків (близько 80 чоловік) подалася з цього з’їзду до Харкова і там проголосила себе новим урядом Української Народної Республіки... Ось як було створено харківський уряд, і ось на які сили він спирається. Не може бути ніякого сумніву в тому, що він не тільки не представляє Українську Народну Республіку, а й у тому, що він не може вважатися представництвом міста Харкова”.*

Дещо раніше голова делегації УНР В. Голубович в’їдливо писав Л. Троцькому: *“Чи має фактичну силу в Україні так званий “Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет” у Харкові, – тобто купка більшовиків, які втекли з Києва, яких з’їзд Рад Робітничих, Селянських та Солдатських депутатів в Україні морально змусив сховатися в Харкові і під захистом радянської “священної Армії” інсценувати другий з’їзд української демократії без українців й організувати так званий*

“Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет”, – пропонуємо судити Вам. Фактичну та формально-юридичну силу в Україні має Генеральний секретаріат, який із значно більшим правом може говорити від імені України, ніж Народні Комісари від імені усєї іншої Росії”.

З наведеними тут висновками українських дипломатів перегукуються слова члена оцього ВУЦВК “народного секретаря військових справ” В. Шахрая: *«Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніш їхніх прізвищ? Що я за “український військовий міністр”, коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?».*

У кінцевому рахунку спроби Л. Троцького та представників маріонеткового харківського уряду зазнали поразки. Держави Четвертного союзу ще раз визнали Центральну Раду, визнали її четвертий універсал та проголошену ним Українську Народну Республіку як *“незалежну, вільну, суверенну державу, яка є спроможною самостійно укласти міжнародні угоди”*.

Зрозуміло, що в Бресті Л. Троцькому було не до проблеми згромадження в Українській державі всіх етнічних українських земель, чого в першу чергу добивалися українські дипломати. Більше того, 9 лютого він заперечив право української делегації вести переговори саме з територіального питання. Як сама Росія воліла його вирішувати яскраво засвідчили подальші події.

Підписавши договір з Україною, Німеччина та Австро-Угорщина не бажали далі потурати затягуванню переговорів

з боку Росії. 10 лютого Л. Троцькому було заявлено, що після закінчення терміну перемир'я, тобто 15 лютого, німецькі війська розпочинають військові дії. Наступ був навальним, адже до того часу російська армія фактично розвалилася. Більшовики зупинили просування німецьких військ аж під Нарвою та Псковом і заволали про поновлення переговорів. Але тепер німці зажадали більших територіальних поступок. Якщо раніше мова йшла лише про Польщу, Литву й частину Латвії, то тепер вже про всю Прибалтику. Крім того, Росія мала звільнити від своїх військ Фінляндію та Україну, а також укласти мир з Центральною радою, розмежувавши українсько-російський кордон. Щоб урятувати свою владу, Ленін та його оточення негайно дали згоду. Зрозуміло, що якби Україна не провадила самостійних перемовин у Бресті й не уклала свій Брестський договір, її чекала зовсім інша доля. Додатковим свідченням на користь цього є поведінка Росії в 1920 – на початку 1921 рр.

* * *

Намагаючись уникнути війни з Польщею, Росія на початку 1920 р. була готова до територіальних поступок коштом України, а також до проведення кордону по лінії Чуднів – Пилявці – Бар. Поляки ж воліли більшого – відновити кордон 1772 р., тобто повернути собі всю Правобережну Україну, Волинь та Галичину. Але військове щастя того року поперемінно усміхалося Польщі, Росії і знову Польщі, що не давало нікому вирішальної переваги.

На той час сторони мали перед собою два сприятливих для України варіанти вирішення територіального питання. Ще 21 листопада 1919 р. Верховна рада союзників (країн переможниць першої світової війни) ухвалила “Декларацію про тимчасові східні кордони Польщі”, де за українською (Східною) Галичиною визнавалося право на самовизначення.

Тоді Варшава була змушена погодитись на цю вимогу. 12 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон запропонував провести радянсько-польський кордон по лінії Гродно – Брест – Устилуг – на схід від Перемишля до Карпат. “Лінія Керзона”, хоча й була кроком вперед порівняно з Брестським миром, але все одно залишала поза межами України старі українські землі – Холмщину та Підляшшя.

На тлі цих варіантів позиція, з якої стартувала Росія на переговорах з Польщею у Ризі, просто таки шокує своєю абсолютною байдужістю до проблеми соборності українських земель та долі українців. Російська делегація заявила, що згодна, аби кордон був встановлений по *“лінії, що проходить значно далі на схід від кордону, встановленого Верховною Союзною Радою... з тим, щоб Східна Галичина залишилася на захід цього кордону”*.

Отак, замість того, щоб зіпершись на визнання Польщею “Декларації” від 19 вересня 1919 р., поставити питання про об’єднання українських земель під одним дахом, більшовицька Росія відверто знехтувала корінними українськими інтересами. І це при тому, що їй на той час уже вдалося завоювати більшу частину української території й витіснити законний український уряд – Директорію – та рештки української армії до Галичини.

Переговори відбувалися без участі делегації від Директорії. У цьому питанні збіглися інтереси як Москви, так і Варшави. Україну в Ризі представляла делегація від радянського уряду, який тримався на московських багнетах. Зайве говорити, що ці “горе-представники” України й оком не моргнули, коли Росія в підсумку легко погодилася на кордон з Польщею по річках Збруч та Горинь, який знову відрізав від України Галичину, Холмщину, Підляшшя й частину Волині та Поділля. До Польщі відійшло тоді понад 162 тис. км предковіч-

них українських земель з населенням понад 11 млн. чол. Зате російські дипломати добре потурбувалися про те, аби до тексту Ризького договору увійшов пункт про заборону перебувати на території Польщі антибільшовицьким організаціям. Через цей пункт з Польщі мусили вибратися уряд Української Народної Республіки та більшість лідерів політичних українських емігрантських осередків.

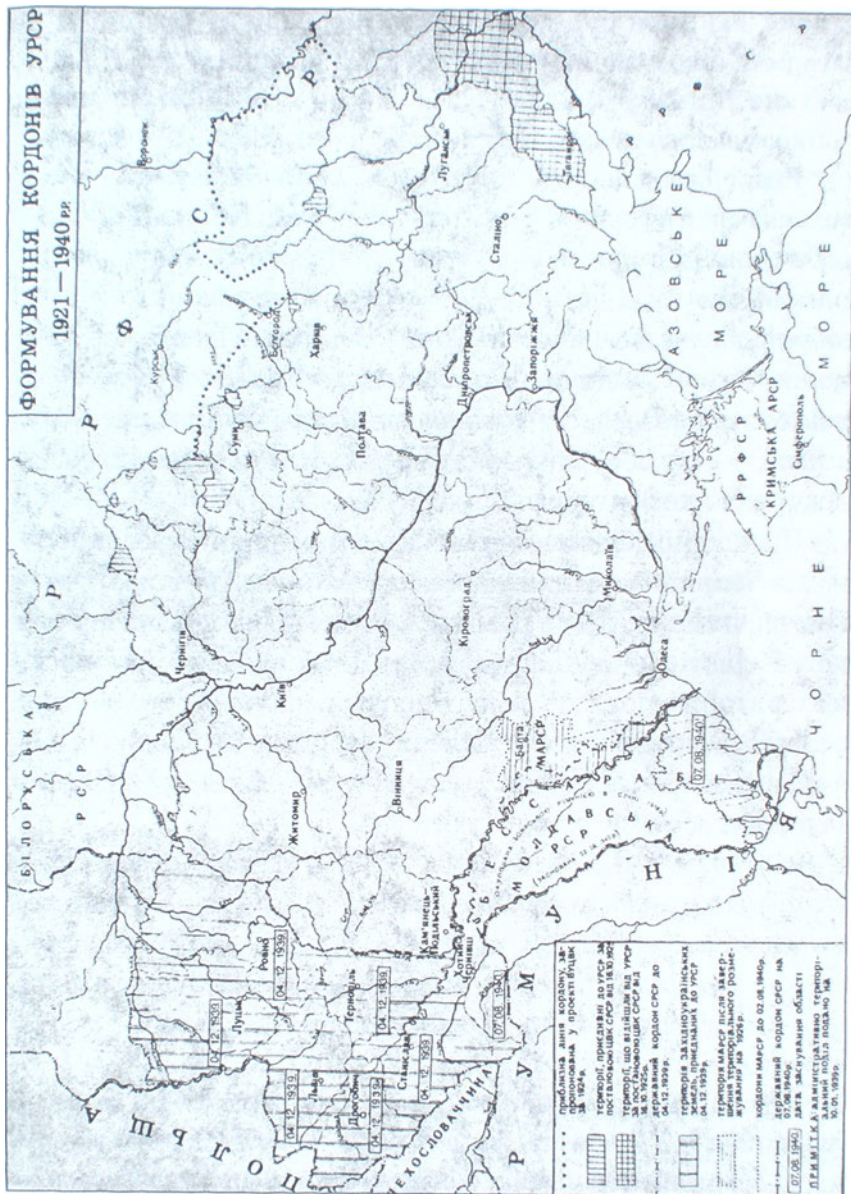
Проблема українсько-російського кордону

Якщо західні українські землі більшовицька Росія використала як розмінну монету в торгах з Польщею, то при визначенні українсько-російського кордону навпаки жаждала відібрати вже собі території, заселені всуціль чи переважно українцями. При цьому неодноразово виявлялося справжнє ставлення Москви до української державності. У політичних деклараціях більшовики невтомно сипали облудними словами про право націй на самовизначення аж до створення власних держав. Коли ж справа доходила до створення оцих держав (приміром Української), Москва робила все, аби їх знищити і зберегти Російську імперію.

Наприкінці травня 1918 р. у Києві розпочалися переговори між Українською Народною Республікою та Росією про спільний кордон, які відбувалися згідно з умовами Брестського миру. Проте російська делегація відразу взяла курс на затягування перемовин, а 28 травня її голова Х. Раковський прямо заявив, що Москва не вважає Україну самостійною державою, тому, мовляв, нічого й говорити про кордони. А взагалі, оскільки Радянська Росія є спадкоємницею Російської імперії, то має право на всі землі цієї імперії. Українським дипломатам на чолі з Сергієм Шелухіним коштувало великих зусиль змусити російську делегацію зійти зі своєї твердолобої позиції.

Київ традиційно вже запропонував етнографічний принцип розмежування. Проект передбачав включення до Української держави усіх етнічних українських територій, а також

**ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ УРСР
1921 — 1940 рр.**

земель, які були пустою до того часу, поки українці їх не заселили й не освоїли в XVII—XIX ст. (Слобідська Україна, частина Донського краю, Східне Приазов'я). Як виняток, пропонувалося врахувати фактор економічної доцільності.

Російська делегація довго крутила носом, але таки погодилася взяти за основу український підхід. Коли ж експерти з обох боків узгодили окремі ділянки кордону, вона навідріз відмовилася будь-що підписувати. Справжні наміри Москви добре відбиває виголошена її представниками ідея самовизначення кожної людини. *“До якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт, до тієї він і повинен належати”*, – таку абсурдну заяву зробив Х. Раковський. Як-то кажуть, без коментарів.

Пізніше російська делегація цинічно запропонувала абсолютно неприйнятну для української сторони межу. Згідно з цією пропозицією, від України слід було відрізати значну частину Чернігівщини, Харківщини, Донбасу, зокрема, майже всі території з покладами вугілля. Паралельно в тих українських місцевостях, які на той час контролювали російські війська, населення силою примушували заявляти про бажання мати над собою зверхність Росії.

Москва навіть робила демарші на міжнародному рівні. У липні 1918 р. вона прямо наголосила, що виконуватиме свої економічні зобов'язання перед Німеччиною, які впливали з букви Брестського миру, лише тоді, коли та відмовиться підтримувати Україну в територіальному питанні. Така-от братерська дружба.

У подальшому українсько-російські переговори зайшли в глухий кут. *“Неможливі вимоги ставляться з очевидним наміром затягти переговори і установаження меж, щоб таким способом діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу”*, – такий діагноз поставив керівник української делегації С. Шелухін.

Лінію на відрізання від України значної частини східних і південно-східних земель російські більшовики гнули й після того, як їм вдалося знову накинути на українців московське ярмо. Рада Народних Комісарів (РНК) – ця привезена в обозі російського війська маріонетка Москви – відразу ж розпочала виконувати її забаганки. Не встигли більшовицькі загарбники увійти на почату лютого 1919 р. до Києва, ще армія Української Народної Республіки контролювала низку українських територій, як Росія вже поспішила нав'язати угоду про кордони. Затверджений горезвісним РНК 10 березня 1919 р. *“Договір про кордони з російською Соціалістичною Республікою”* цілком очікувано позбавив Україну низки прикордонних районів Чернігівщини, Слобожанщини, Дону й Північного Кавказу. Договір цей став яскравим зразком російського фарисейства. Адже Росія фактично підписувала документ сама з собою, бо з українського боку рішення приймали призначені Москвою комісари.

Втілення в життя умов договору потягнуло за собою численні протести місцевого українського населення та проукраїнські рішення низки тамтешніх рад. Незадоволення було настільки сильним, що у 1924 р. постала проблема уточнення кордонів. Зважаючи на гостроту питання, навіть призначений Росією український уряд не зміг втриматися в рамках строго проросійської позиції. А може в тих небагатьох етнічних українців, які входили до його складу, неочікувано для Москви спрацював поклик крові? Та як би там не було, перебіг тогочасної полеміки з територіального питання між російським урядом та його дітищем, урядом псевдоукраїнським, з граничною ясністю продемонстрував імперську, антиукраїнську сутність комуністичної російської влади.

До підготовки документа *“Про зовнішні кордони УСРР”* український уряд залучив провідних фахівців, зокрема, й

видатних українських вчених-істориків Михайла Грушевського та Дмитра Багалія. Ті запропонували знову ж таки етнографічний принцип проведення кордону. Пропонувалося передати Україні низку повітів Курської та Воронежської губерній, де українці склали майже 90 % населення. Відтак північно-східна ділянка українсько-російського кордону мала пройти східніше річки Суджі, далі на південний схід до Белгорода, але дещо західніше цього міста та м. Корочі.

Багато питань виникало також стосовно кордону між Україною та Північно-Кавказьким краєм РСФСР. Ще в 1623 р. Росія забажала відрізати від України Таганрозьку та Шахтинську округи, а 11 липня 1624 р. оформила це постановою ЦК РКП (б). Рішення було настільки одіозним, що запротестувало навіть політбюро Центрального комітету Комуністичної партії більшовиків України (ЦК КПБ (у)). Тож у розроблюваному загальному проекті російсько-українського розмежування відбилася й це болюче для України питання.

Український проект викликав бурхливе обговорення зі взаємними звинуваченнями та зухвалими імперськими заявами з російського боку. Досягти згоди не вдалося. Член української переговорної групи О. Буценко відверто пояснював пробуксовування роботи адміністративно-територіальної комісії *“виключно недоброзичливістю, а почасти і ворожим ставленням (з боку представників РСФСР)”*.

Врешті, Москві набридла незрозуміла для неї впертість української сторони, й вона відкинула маску демократичного вирішення проблеми кордонів. 16 жовтня 1625 р. Центральний виконавчий комітет СРСР вольовим рішенням ухвалив постанову, яка ігнорувала більшість українських вимог. До України була приєднана лише незначна територія на півночі (Семенівська та Криничанська волості, Путивльський повіт) та північному сході (частина Муромської й Уразівської во-

лості, а також вся Троїцька волость). Натомість Шахтинську й Таганрозьку округи було віднесено до Росії. От і вийшло, що до України долучили територію з населенням 278081 чол., а відібрали територію з населенням 478909 чол. Батьківська земля понад мільйона українців опинилася поза межами України.

Сталінські торги Західною Україною та Закарпаттям

У 1930–1940 рр. Росія повернулася до питання про західні українські землі. Спершу відбулося це у рамках договору з Гітлером у 1939 р., а потім під час Другої світової війни та повоєнних двосторонніх відносин з урядами Польщі й Чехословаччини. Власне, СРСР, як добре відомо, сам же й спровокував Другу світову війну, уклавши з Німеччиною 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад. Таємний протокол до цього пакту передбачав розділ Польщі між Німеччиною та СРСР, а також визнавав Литву, Латвію, Естонію та Бессарабію сферою впливів СРСР. На практиці це означало згоду Німеччини на захоплення Сталіним усіх цих територій.

Розв'язавши собі руки на Сході, Гітлер віддав наказ про вторгнення 1 вересня 1939 р. до Польщі. Розпочалася Друга світова війна, яка принесла стільки лиха Європі, зокрема й Україні. 17 вересня в тісній координації з Німеччиною, радянські війська увійшли до Західної України та Західної Білорусі. 28 вересня між СРСР та Німеччиною було укладено договір про делімітацію кордону, згідно з яким українські землі по р. Сян відходили до СРСР. А вже у жовтні цього року Москва організувала на приєднаній українській території вибори до Народних Зборів, аби ті узаконили це приєднання.

15 листопада 1939 р. Верховна рада СРСР своєю постановою задовольнила “добровільне” прохання Народних Зборів. У такий трагічно-суперечливий спосіб до України

було долучено споконвічно українські Галичина, Холмщина, частина Волині.

Що Москва керувалася зовсім не українськими інтересами, а лише своїми імперськими розрахунками яскраво свідчать події 1941–1951 рр., коли ці землі знову були для неї лише розмінною монетою в різних зовнішньополітичних комбінаціях. Після того, як на крутому повороті історії Гітлер випередив свого союзника Сталіна й завдав нищівного удару по СРСР, у всій красі виявився цинізм Москви щодо західного українського кордону та й до України загалом. Розчавлений морально важкими поразками радянської армії в перший місяць війни, а ще більше особистою поразкою Гітлеру як стратегу, Сталін швидко вертає на традиційний для Російської імперії шлях торгівлі українськими землями.

За деякими свідченнями, кремлівський диктатор ладен був піти на значні територіальні жертви. Через посередників він нібито пропонував Гітлеру Україну, Білорусь, Молдову та Прибалтику, аби тільки той уклав сепаратний мир і припинив наступ. Як би там не було, але опосередковано про налаштованість Сталіна на територіальні поступки свідчить той факт, що Москва торгувала українськими землями у стосунках з Польщею.

Вже 30 липня 1941 р. СРСР підписує у Лондоні з еміграційним польським урядом договір про відновлення дипломатичних відносин та спільну боротьбу з Німеччиною. У першому ж пункті цього договору стверджувалося, що *“уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу”*. Іншими словами, Москва зреклася і Західної України, і Західної Білорусі. Що цікаво, ситуація зовсім не вимагала тих поступок, оскільки Польща у будь-якому випадку була приречена вести боротьбу з Німеччиною й ніде не поділася б від антигітлерівської коаліції.

Йосиф Сталін

Відчувши слабину Москви, польський уряд невдовзі ужорсточив вимоги. Він вимагав прямо записати про відновлення кордону станом на 1939 р. Гострі суперечки точилися до завершення війни з Німеччиною. Однак по мірі того, як стратегічна ініціатива у війні переходила до СРСР, той ставав дедалі агресивнішим. На початку 1943 р. після перемоги під Сталінградом радянські дипломати рішуче відкинули ідею кордону до 1939 р. Було витягнуто з шухляди так звану “лінію Керзона”. На Тегеранській конференції Сталіна, Рузвельта й Черчілля (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) прем’єр-міністр

Адольф Гітлер

Великобританії в рамках питання про майбутнє Польщі наголосив на необхідності провести кордон саме по “лінії Керзона”. Сталін погодився, але за умови, що до СРСР відійде частина Східної Пруссії разом з Кенігсбергом (тепер м. Калінінград). Отже, Москву мало хвилювало те, що згідно з “лінією Керзона”, поза межами України залишаться багатостраждальні Холмщина та Підляшшя. Сталін з легкістю їх обмінював на шмат властиво німецької території.

У вирішальному 1945 р. Сталін остаточно дав згоду на “лінію Керзона”. Такою була його позиція на Ялтинській та

Йосиф Сталін, Франклін Делано Рузвельт, Уїнстон Черчілль
на Тегеранській конференції 1943 р.

Потсдамській конференціях. СРСР навіть поступився Польщі деякими територіями. 16 серпня у Москві була підписана угода про радянсько-польський державний кордон. Проходити він мав уздовж “лінії Керзона” з відступами у деяких місцях на 5–30 км на користь Польщі. У 1951 р. СРСР і Польща обмінялися кількома ділянками й устійнена тоді лінія кордону зберігається донині. Холмщина й Підляшшя залишилися у складі Польщі.

Та найтрагічнішим є той факт, що повоєнне радянсько-польське розмежування стало справжньою трагедією для тутешнього українського й польського населення. Згідно з домовленостями, ті з українців, які не бажали опинитися у складі Польщі, могли добровільно переселитися до України, а охочі поляки – навпаки до Польщі. Що означала “добровільність” для Москви, було добре відомо.

До 1950 р. понад 500 тис. українців і 1,5 млн поляків потрапили під немилосердний коток примусового переселення. Найтрагічнішою ж сторінкою історії Холмщини стала

Йосиф Сталін, Гаррі Трумен, Уїнстон Черчілль
на Потсдамській конференції 1945 р.

так звана операція “Вісла”, проведена Польщею в 1947 р. за мовчазної згоди Москви. Польська армія очистила від українців предковічно українську Холмщину. Їх насильно вивезли до Західної й Північної Польщі, де розпорошили по величезній території з метою цілковитої асиміляції. Тих, хто не хотів переселятися й чинив опір, просто знищили. На звільнені місця прийшло польське населення. У такий варварський спосіб Варшава хотіла розв’язати проблему свого південно-східного кордону. Москві ж, яка повністю тоді контролювала польський уряд, до страждань українців не було ніякого діла. Тому її з повним правом слід вважати співучасником операції “Вісла”.

Так само Москві було байдуже й до долі українців Пряшівщини, коли в 1945 р. укладалася угода про кордон між СРСР і Чехословаччиною. Пряшівщина відійшла до Чехословаччини, чим її по живому відірвали від українського Закарпаття.

Післямова

Історія перебування України під владою Московії / Росії – це історія періодичної торгівлі московських правителів українськими землями, що відбиває постійну налаштованість Росії вирішувати свої зовнішньополітичні проблеми українським коштом. З погляду історичних закономірностей поводження різних держав з чужими територіями (приєднаними чи завойованими), у поведінці Росії немає нічого виняткового. Усі держави, не задумуючись, розглядали в скрутних ситуаціях свої територіальні набутки як джерело можливих поступок на користь удатнішого противника. Мова про інше: Росія вперто видає себе за небаченого ніколи й ніде у світовій історії альтруїста, готового останню сорочку з себе зняти заради благополуччя усіх народів, що в різний спосіб опинилися під його п'ятою.

Зокрема, всупереч незаперечним історичним фактам, відбитим у міжнародних договорах Росії з Річчю Посполитою, Польщею, Німеччиною, Чехословаччиною, Москва продовжує втокмачувати в голови українців та росіян наскрізь фальшиву тезу про те, що у своїх стосунках з Україною вона завжди керувалася виключно інтересами... України. І що бути під владою Росії та розчинитися в російському морі – справжнє щастя й найвище призначення України. Де вже там говорити про геноцид українців в 1632–1633, 1646–1647 рр., жорстокі репресії упродовж практично всього періоду існування СРСР, тотальну русифікацію, гоніння на українську мову, цілеспрямоване нищення українського села, осквер-

нення наших героїв, вознесення на п'єдестал найбільших наших кривдників.

А паралельно до незалежної України (мабуть задля її ж блага!?), висуваються територіальні претензії, російський парламент ухвалює рішення про те, що Севастополь – російське місто, російській уряд оголошує Україні то “горілчану”, то “карамельну”, то “трубну”, то “м'ясо–молочну” війни. Та й до “гарячої” був ледве не крок у зв'язку з недавніми подіями навколо острова Тузла.

З М І С Т

Переднє слово	3
Українські території як розмінна монета на Віленських переговорах Московії та Речі Посполитої 1656 р.	5
Розтин по живому: полюбівний поділ України Росією та Річчю Посполитою	15
Ленінські торги українськими землями	30
Проблема українсько-російського кордону в 1918–1925 рр.	44
Сталінські торги Західною Україною та Закарпаттям	50
Післямова	56

Що почитати ще

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – Київ, 1994

Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. – Київ, 2000.

Чухліб Т. Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ, 2003.

Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – Київ, 1993.

У серії «Московська “благодать”» готуються до друку:

Павленко С. Знищення Батурина 1708 р.

Ковальчук М. Як Україну в СРСР втягнули.

**У рамках проекту “Про Україну з гонором і гумором”
вийшли друком:**

У серії “*Перемоги української зброї*”:

Брехуненко В. Морські війни українських козаків. — Київ, 2007.

Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. — Київ, 2007.

У серії “*Великі українці*”:

Брехуненко В. Богдан Хмельницький. — Київ, 2007.

Мицик Ю. Іван Мазепа. — Київ, 2007.

У серії “*Наші полководці*”:

Маслійчук В., Мицик Ю. Кошовий отаман Іван Сірко. — Київ, 2007.

У серії “*За незалежність і соборність*”:

Ковальчук М. Війна за незалежність з більшовицькою Росією 1917—1920 рр. — Київ, 2007.

У серії “*Кошові отамани*”:

Грибовський В. Петро Калнишевський. — Київ, 2007.

У серії “*І сміх, і гріх*”:

Які анекдоти “травили” українці в ХІХ ст. Від Галичини до Донбасу. — Київ, 2007.

У рамках проекту “Геноцид українців” вийшла друком:

Марочко В. Голодомор 1932—1933 рр. — Київ, 2007.

**У рамках проекту “Про Україну з гонором і гумором”
готується до друку:**

Леп'явко С. Козаки на молдовському престолі: козацькі походи в Молдову.

Брехуненко В. Війни українських козаків з Кримом.

Бул'вінський А. Конотопська битва 1658 р.

Чухліб Т. Гетьман Пилип Орлик.

Гирич І. Михайло Грушевський.

Бойко А. Козацькі страви.

Мільчев В. Чумацькі страви.

Іваннікова Л. На вечорницях та після них.

Українські анекдоти про військових та священників.

Росіяни, поляки, німці, євреї в українських анекдотах.

**У рамках проекту “Геноцид українців” готується до
друку:**

Марочко В. Творці голодомору 1932—1933 рр.

Книги видавничих проектів

“Про Україну з гонором і гумором”

та “Геноцид українців”

поширюються в книгарнях, книжкових кіосках, супермаркетах, а також через Українську пошту та Інтернет.

У разі замовлення через Українську пошту та Інтернет книги надсилаються замовнику накладною платнею *за видавничою ціною*

плюс послуги пошти (оплата здійснюється на пошті в момент отримання замовником бандеролі з книгами).

Замовлення на придбання книг гуртом і вроздріб від книгарень та приватних осіб приймаються за:

тел.: (04497) 61-350 (цілодобово)

8-067-656-21-49 (цілодобово)

(044) 279-45-09 (в робочі дні з 10.00 до 17.00)

Факс: (044) 279-45-09 (цілодобово)

E-mail: wbrekhunenko@ukr.net

Науково-популярне видання

Віктор Брехуненко

**Як Росія
Україною
торгувала**

Літературний редактор

Юлій Шелест

Художній редактор

Георгій Сергєєв

Коректори

Оксана Шевченко та Наталя Кунець

Комп'ютерна верстка

Ірини Стариковської

vovanika Huston.com

Підписано до друку 17. 07. 2007. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 3,8. Обл. вид. арк. 2,71.

Видавець: ПП Наталія Брехуненко

Дистрибуція: тел. (04497) 61-350, (044) 279-08-53;
факс (044) 278-08-63; моб. 80676562149; wbrekhunenko@ukr.net

Надруковано в ОП “Житомирська облдрукарня”
10014, Житомир, вул. Мала Бердичівська, 17.
Зам. 646

Серії:

Великі Українці

Наші полководці

Перемоги української зброї

За незалежність і соборність

Московська "благодать"

Наша земля

Україна очима чужинців

Кошові отамани

Українки з перцем

І сміх, і гріх

Свята

Пан + Панна

Розбійники

Мисливство та рибальство

Український стіл